

МРНТИ 14.29.23

УДК 376.37

¹Майгелдиева Ш.,

¹п.ғ.д., профессор Қорқыт Ата атындағы ҚМУ университеті

^{2,3,4} Жолдыбаева К.Д., Нурмухамедова Э.О., Төлешова Т.М.

^{2,3,4} 7M01902-Арнайы педагогика білім бағдарламасының 1-курс магистранттары,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Ақтөбе, Қазақстан

МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН ЖӘНЕ ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМУМАҒАН БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫС ЖАСАУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Мақалада психикалық дамуы тежелген және сөйлеудің жалпы дамуымаған балалардың психологиялық-педагогикалық сипаттамалары анықталды, мұғалімдерге осы санаттағы балалармен білім беру процесін ұйымдастыру бойынша ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: психикалық дамудың тежелуі, сөйлеу тілінің жалпы дамуымауы, мұғалімдердің дайындығы

¹Майгелдиева Ш.,

¹ д.п.н., профессор ҚМУ имени Қорқыт Ата

^{2,3,4} Жолдыбаева К.Д., Нурмухамедова Э.О., Төлешова Т.М.

^{2,3,4} магистранты 1 курса по специальности 7M01902-Специальная педагогика

Актюбинского регионального университета им.К.Жубанова

Актобе, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ ГОТОВНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ К РАБОТЕ С ДЕТЬМИ С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ОБЩИМ НЕДОРАЗВИТИЕМ РЕЧИ

Аннотация

В статье раскрывается психолого-педагогическая характеристика детей с задержкой психического развития и общим недоразвитием речи, даны рекомендации учителям по организации образовательного процесса с детьми данной категории.

Ключевые слова: задержка психического развития, общее недоразвитие речи, готовность учителей.

¹Maygeldieva Sh.,

¹ PhD, professor KSU named Korkyt Ata

^{2,3,4} Zholdybayeva K.D., Nurmukhamedova, E.O. Toleshova T.M.

^{2,3,4} 1 year master's student in the specialty 7M01902-special pedagogy

Aktobe Regional University im.K. Zhubanova

Aktobe, Kazakhstan

FORMATION OF TEACHERS' READINESS TO WORK WITH CHILDREN WITH MENTAL RETARDATION AND GENERAL SPEECH UNDERDEVELOPMENT

Abstract

The article reveals the psychological and pedagogical characteristics of children with mental retardation and general underdevelopment of speech, gives recommendations to teachers on the organization of the educational process with children of this category.

Key words: mental retardation, general underdevelopment of speech, readiness of teachers.

«Психикалық дамудың тежелуі» (ПДТ) ұғымы орталық жүйке жүйесі аздап органикалық немесе функционалды бұзылған, сондай-ақ ұзақ уақыт депривацияға (қолайсыз әлеуметтік ортада) ұшыраған балаларға қатысты қолданылады. Бұған эмоционалды-ерік саласы жетілмеу және таным әрекетінің дамымауы тән болып табылады. ПДТ балаларда танымдық қызығушылығының жеткіліксіз көрінуі жадысының бұзылуы, есту және көру түйсігінің жетіспеушілігі, нашар қозғалуымен үйлеседі. Қол буындары қозғалуының кішкене дифференциалдануы жабыстыру, сурет салу, құрастыру, жазу әрекетінің нәтижесіне теріс ықпал етеді.

Психикалық дамуы тежелген балалар дамуындағы тежелудің көріну деңгейіне және себептерінің әртүрлілігіне байланысты біртекті топқа жатпайды. Т.А.Власов, М.С.Певзнер, К.С.Лебединский т.б. жүргізген клиникалық және психологиялық зерттеулер балалардың психикалық тежелуін төрт топқа бөлуге мүмкіндік берді: конституционалды, психогенді, соматогенді, церебралды-органикалық пайда болуы [1,2].

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы (СТЖД) балаларда сөйлеу жүйесінің барлық: фонетикалық, фонематикалық және лексика-грамматикалық компоненттерінің қалыптасуының бұзылуымен сипатталады. СТЖД балаларда сөйлеу тілі дамуының патологиясы байқалады. Мектепке дейінгі жаста сөйлеу тілі дамуының кеш басталауы, сөйлеу тілі дамуының тежелуі, жас ерекшелігіне сәйкес келмейтін шектеулі сөз қоры, тілдік грамматикалық құрылымы қалыптасуының бұзылуы, дыбыстарды айтудың және фонематикалық қабылдаудың бұзылуы СТЖД негізгі белгілері болып табылады. Сонымен бірге бұл санаттағы балалардың есту қабілеті сақталатынын және белгілі жасқа арналған қаратпа сөзді түсініп, қабылдай алатындарын атап өту қажет. СТЖД бар балалардың сөйлеу тілінің дамуды түрлі деңгейде болуы мүмкін. Тілдік дамудың үш деңгейін бөліп көрсетеді. Әр деңгейге диагностика бала үш жастан асқаннан кейін жасалуы мүмкін.

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар балаларда сөйлеу-ойлау әрекеті жетіспеушілігінің салдарынан тілдік білік пен дағдылардың қалыптасу процесі артта қалған. Соның нәтижесінде оларда түрлі деңгейдегі тілдік бірліктері және олардың қызмет ету ерекшеліктері: фонемалар, лексемалар, грамматикалық формалар мен конструкциялар, сөйлем құрастырудың заңдылықтары туралы жалпыланған түсінік қалыптаспайды. Мектепте оқу барысында оқушылардың күнделікті тұрмыстық сөйлеу тілі жалпы қабылданған формаға жақындайды, дегенмен ойын өз бетінше жазбаша түрде рәсімдеуде қиындық көреді. Негізгі орта мектеп деңгейінде сөйлеудің жазбаша түрінің қалыптасу, оқушылардың пән мазмұнын мазмұндау, терминологиялық лексиканы дұрыс қолдану проблемалары пайда болады. Сөйлеу тілінің жетік болмауы баланың сенсорлық, интеллектуалдық және сана-сезімдік жүйелерінде көрініс табады, жете дамымау немесе дамудың өзіндік ерекшеліктері бұзылудың келесі түрі ретінде байқалады, ал олардың байқалу деңгейі тілдік патологияның көлемімен анықталады[2].

Сөйлеу тілінің жалпы дамымауы бар оқушылар үшін зейіннің тұрақты болмауы, алаңдаушылық, тілдік құбылыстарға байланысты байқағыштықтың жеткіліксіз болуы тән. Олар ауызша материалды есте сақтау барысында қиындық көреді, өз бетінше орындаған оқу тапсырмаларында көптеген қателер жібереді. Жазбаша тіл ауызшаға қарағанда екінші орында болады және ауызша тілдің негізінде құрастырылады, сол себепті жазбаша тілді меңгеру деңгейі сөйлеу тілінің даму деңгейімен анықталады. Тұтығу, ринолалия (дыбысты айтудағы кемістік) және дисфонияның (дауыс сапасының бұзылуы) ауыр түрлерімен ауыратын балалар сөйлеу қабілеті күрделі бұзылған оқушылардың ерекше тобын құрайды. Аталған жағдайлардың әрқайсысы негізгі кемістікте өзіне тән көрініске ие. Мысалы. кекештену – бұл сөйлесу кезінде селкілдек тырыспа түрінде, ринолалияда – дыбыстарды айтудың және фонематикалық қабылдаудың бұзылуынан, дисфонияда – дауыстың бұзылуынан байқалады. Алайда, бұл оқушылардың жалпы білім беретін мектеп жағдайында білім алу процесін қиындататын, осы санаттағы балаларға ортақ ерекшеліктер де байқалады. Бұл ерекшеліктердің арасынан сөйлеу және мінез-құлықтық негативизмді (қарама-қарсы

теріс әрекет) атап өту қажет, аталған ерекшеліктер баланың әлеуметтік бейімсізденуіне, оқуда үлгермеушілігіне, тұлға жүйкесінің жұқаруына (ашушаң болуына), бейәлеуметтік тәртіпке, мектепке барудан бас тартуға әкеледі. Оқушыларда сөйлеудің өзіндік қисынды құрылымы, оқу және жазу барысында өзіне тән тұрақты қателер, эмоционалды-еріктік жүйенің қалыптасуында ауытқулар байқалады.

Арнайы педагогикалық қолдаудың мазмұны: іс әрекетті эмоционалды ынталандыру (ойын арқылы); зейін, бақылау, өзін-өзі бақылауды ұйымдастыру; тілдік бақылауды күшейту (дауыстап айту); кез келген әрекет үшін сыртқы сүйенішті, мерзімі ұзартылған жауапты қолдану; тапсырма көлемін азайту, тапсырманы көрсету мен оны тәжірибеде іске асыру қарқынын бәсеңдету; күн тәртібінің дұрыс ұйымдастырылуы; психикалық тонусын ынталандыруға, мидың қоректенуін жақсартуға және т.б. бағытталған емдеу болып табылады. Психикалық дамуы тежелген жетіжасар балалардың жалпы сипатты белгілері мынадай параметрлер: - танымдық уәждеме және мектептік оқытуға қызығушылығы; - іс-әрекеті мен тәртібінің жөнсіздігі; - тілінің және ақыл-есі дамуының деңгейі; - интегративті қызмет жағдайы (көру-қозғау үйлесімі, есту-көру үйлесімі, кеңістіктік түсінігі және т.б.); - қоршаған орта туралы түсінігінің даму деңгейі бойынша мектептік оқытуға дайындығының жеткіліксіздігі болып табылады[3].

Психикалық дамуы тежелген балаларды оқытудың негізгі міндеті оларды негізгі орта білім алуға қабілетті арнайы жағдаймен қамтамасыз ету болып табылады. Психикалық дамуының тежелу деңгейіне және жеке ерекшеліктеріне байланысты осы балаларды мектепте оқыту түрліше ұйымдастырылуы мүмкін. Конституционалды, психогенді, соматогенді шығу тегіндегі психикалық дамуы тежелген балалар оларға осы санаттағы балаларды оқытудың әдісімен және психикалық даму ерекшеліктерімен таныс бастауыш сынып мұғалімдерінің жеке тәсілдері және мамандардың (логопед, психолог, арнайы педагог, дәрігер) психологиялық-педагогикалық қолдауы жағдайында жалпы білім беретін мектептің жай сыныптарында оқуы мүмкін болады. Психикалық даму тежелісі көрсетілген (церебралды-органикалық шығу тегіндегі) балалар (арнайы сыныпта) саралап оқыту жағдайына мұқтаж болады. Мінез-құлқында күрделі бұзылысы және психопатиялық реакциясы бар балалар үшін үйде оқыту ұйымдастырылуы мүмкін.

Мектептік оқытудың кері тәжірибесі, психикалық дамуы тежелген оқушылардың мектептік сәтсіз жағдайларда ұзақ уақыт болуы оны мектепке бейімсізденуге алып келеді, тіпті эмоционалды ортаның қалыптасуына кері әсерін тигізеді, тұрақты үлгермеушілік пен мінез-құлқының бұзылуын өршітеді. Оқу әрекетін қалыптандыруда және оқытудағы қиыншылықтарды жеңуде оқушыларды ПМПК қорытындысы бойынша оқытудың кез келген кезеңінде жаппай түрдегі жалпы білім беретін сыныптарға кіріктіру қарастырылады. Сонымен қатар, психикалық даму тежелісі түрі көрсетілген жағдайда негізгі орта білім беру деңгейінде арнайы сынып жағдайында білім беруді жалғастыру мүмкіндігі бар. Негізгі мектептердің арнайы сынып түлектері ТЖКБ мекемелерінде оқуын жалғастыра алады.

Қарастырылып отырған санаттағы балалармен арнайы педагогикалық жұмыстың міндеттері оқуға жалпы қабілеттерін дамыту және дамуындағы жеке кемшіліктерді жеңу болып табылады. Балалар мультидпәндік мамандар командасының: логопед, психолог, арнайы педагог көмегін қажет етеді. Оқытудың түзетушілік бағыттылығы сонымен қатар, сабақта оқу жоспарының барлық пәндері бойынша жаппай оқыту процесінде іске асады.

Оқушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау процесінде мұғалім бала туралы (мультидисциплинарлық мамандар командасы мүшелерінен) алынған барлық мәліметтерді жалпылаушы және түсініктеме беруші, олармен тікелей жұмысты ұйымдастыратын интегратор рөлінде болады. Оқушыларды оқыту стратегиялары мен әдістерін таңдау оқушылардың танымдық қызметі мен жұмысқабілеттілігі ерекшеліктерімен анықталады.

Психикалық дамуы тежелген оқушылармен жұмыста оқу материалын оқытуда практикалық және ақыл-ес әрекетін алгоритмдеу әдісін қолдану арқылы үлкен табысқа қол жеткізуге болады. Сонымен қатар, ескертпелер, пиктограммалар, технологиялық карталар

және т.б. қолдану да пайдалы. Жоғары оқу уәждемесін қолдау үшін оқушыларда өзіне деген сенімділік және барабар өзін-өзі бағалау қалыптастыруда педагог оқыту процесінде әр баланы табысты жағдаймен қамтамасыз етуі қажет. Оқуға тұрақты уәждемені қалыптастыру балалар жетістігін ерекше түрде ұйымдасқан бағалауға мүмкіндік береді. Ол үшін:

- оқушылар жетістігін салыстырудан аулақ болу;
- оқушының жетістігін оның өзінің алдыңғы жетістіктерімен салыстыру;
- бағаның ашық сипатты түрін қолдану;
- мұғалімнің бағасын оқушының өзін өзі бағалауымен үйлестіру өте маңызды болады.

Оқытудың жақсы нәтижелерін талқылауда оқушылар жетістігінің себептерін (тырысу, зер салу, шыдамдылық, ұйымдасқандық, яғни, адам өзінде өзгертуге қабілеттілірдің бәрін) атап көрсетуге болады. Оқушының сәтсіздігін талқылауда ішкі тұрақты факторларды (мінез, қабілеттілік деңгейі және т.б.) көрсетпеуге тырысу керек.

Психикалық дамуы тежелген және СТЖД балалармен жұмыс істеу бойынша мұғалімге арналған ұсыныстар

- Өзіне деген сенімділікті үнемі сақтау керек, оқушыға белгілі бір күш-жігермен сәттіліктің субъективті тәжірибесін қамтамасыз ету қажет. Тапсырмалардың қиындығы баланың мүмкіндіктеріне пропорционалды түрде біртіндеп артуы керек.

- Жұмысқа дереу қосылуды талап етудің қажеті жоқ. Әр сабақта ұйымдастыру сәтін енгізу керек, өйткені ПДТ балалар алдыңғы әрекеттен ауыса алмайды.

- Баланы күтпеген сұрақ пен тез жауап жағдайына қоюдың қажеті жоқ, ойлануға біраз уақыт беріңіз.

- Шектеулі уақыт аралығында үлкен және күрделі материал беру ұсынылмайды, оны жеке бөліктерге бөліп, біртіндеп беру керек.

- Тапсырманы орындау кезінде оқушыны кез - келген толықтыруларға, нақтылауларға, нұсқауларға алаңдатуға болмайды, өйткені олардың ауысу процесі өте төмен.

- Сабақта визуалды тіректерді (суреттер, диаграммалар, кестелер) қолдана отырып, оқу әрекетін жеңілдетуге тырысыңыз, бірақ көп қатыспаңыз, өйткені қабылдау көлемі азаяды.

- Барлық анализаторлардың жұмысын белсендіріңіз (мотор, көру, есту, кинестетикалық). Балалар тыңдады, қарауды, сөйледі және т. б. дамыту керек

- Әр деңгейдің алдында мұқият дайындық қажет. Маңыздысы-жылдамдық пен орындалған жұмыстың саны емес, қарапайым тапсырмаларды мұқият және дұрыс орындау.

- Мұғалім мұндай балалардың даму ерекшеліктерін ұмытпауы керек, шамадан тыс жұмыстың алдын алу үшін қысқа мерзімді демалуға мүмкіндік беруі керек, сабаққа динамикалық үзілістерді біркелкі енгізуі керек.

- Оқу материалын беру қарқыны тыныш, тегіс, баяу, негізгі ойларды бірнеше рет қайталауы керек.

Түзету-дамытушылық оқытудың маңызды компоненті әр пән бойынша оқушылардың оқу жетістіктеріне мониторинг жүргізуді (педагогикалық диагностика) іске асыру болып табылады. Мониторинг оқушылардың біліміндегі кемшіліктің пайда болуын дер кезінде байқауға және қажетті түзету іс шараларын қабылдауға мүмкіндік береді. И.Г Елисевамен математика оқу курсының мысалында психикалық дамуы тежелген кіші оқушылардың оқу жетістіктеріне мониторинг жүргізуді ұйымдастыру технологиясы әзірленген[4].

Психикалық дамуы тежелген балалардың тілі жас ерекшелік нормасынан кеш қалыптасады және үнемі ерекшеленеді. Тіл дамуындағы кемшіліктердің пайда болу деңгейі әр түрлі болуы мүмкін. Осыған байланысты оқытудағы мәселелер де әр түрлі болады. Сондықтан арнайы сыныптарда тілдегі бұзылысты түзету жағдайын анықтау мақсатымен барлық оқушылардың тілдік қызметінің даму деңгейіне міндетті түрде диагностика жүргізіледі: логопедпен сабақ, сыныптағы сабақта мұғалімнің жеке тәсілі және т.б. Логопедтік сабаққа есепке алу үшін тілдік бұзылысы бар балаларды анықтау 1-нен 15-қыркүйек аралығында және 15-нен 30-мамырға дейін жүргізіледі. Тілдерінде кемшілігі анықталған балалардың барлығы тілдік

бұзылысына байланысты топтарға бөлу үшін «Логопедиялық көмекке мұқтаж оқушылар тізіміне» тіркеледі. Бітірген білім алушыларды шығару олардың тілдеріндегі бұзылысты жою бойынша бір жыл көлемінде жүргізіледі. Топтар тілдік бұзылыс құрылымы біртекті балалармен біріктіріледі. Емдеу-сауықтыру жұмысы қарастырылып отырған санаттағы балалардың дамуын қалыпқа келтіру үшін үлкен маңызға ие. Бұл бас миының функционалды жеткіліксіздігі психофизиологиялық даму қарқынының бәсеңдеуінен ғана емес, психоневрологиялық және соматикалық жабырқаушылықтан да пайда болатынын көрсетеді. Психикалық дамуы тежелген оқушылар үшін түрлі инфекцияға қарсылықтың төменділігі, аллергиялық реакциялар, баланың ішкі орган ауруларының созылмалы түрге бейімділігі көрсетілетін вегетотамырлы дистония, зат алмасу процесінің бұзылу сипаттары тән болып табылады. Сондықтан көпшілік балалар үнемі педиатр, невропатолог, психиатрдың бақылауына және қайта-қайта емдеуіне мұқтаж болады. Әсіресе осындай көмек аз қамтылған отбасы оқушыларына қажет.

Психикалық дамуы тежелген және СТЖД балаларды оқыту міндеттерінің бірі – отбасылық психотерапия және оқушының ата-анамен, мұғаліммен, құрдастарымен тең қарым-қатынасын қалыптастыру арқылы мінез-құлықтың бейәлеуметтік түрінің алдын алу. Мектепте мінез-құлқы бұзылысының әлеуметтік алдын алу бойынша жұмыстар, жоспарлануы және іске асуы қажет, сонымен қатар, кәсіптік-еңбектік дайындық арқылы балаларды қоғамға кіріктіру жүзеге асуда. Оқытудың түзетушілік бағыттылығы білім берудің түрлі деңгейінде оқушылардың тілдік және тұлғалық ерекшеліктерін ескере отырып, жалпы білім беру пәндерінің мазмұнын оқыту әдістемесі саласына бейімдеу және өзгертудің көмегімен жүзеге асырылады. Түзету-дамытушылық нәтиже арнайы пәндер (Айту, Тілді дамыту) және тілдік кемістіктері бар оқушыларға бейімделген жалпы білім беретін пәндер (Сауат ашу, Әдебиет, Ана тілі), яғни түзетуші лингвистикалық курс арқылы орындалады. Аталған курс тұлғаның тілдік әрекетінің толық қалыптасуының және қоғамға ойдағыдай бейімделуінің маңызды құралы болып табылады. Әлеуметтік-еңбектік дайындық түзету-дамытушылық педагогикалық процеспен және емдеу-сауықтыру кешені іс шараларымен бірге жүргізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1. Инклюзивтік білім беру жағдайында 8 санат бойынша ерекше білім беруде қажеттіліктері бар балалардың оқытуын ұйымдастыру. Әдістемелік ұсынымдар. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2016. – 64 б*
- 2. Власова Т.А., Певзнер М.С. Дети с отклонениями в развитии. – М.1973 г.*
- 3. Лебединская К.С. Основные вопросы клиники и систематики задержки психического развития //Психология детей с задержкой психического развития. Хрестоматия. Составитель О.В. Зациринская. Спб,: Речь, - 2003 г С.63-83*
- 4. Елисеева И.Г. Организация педагогического контроля в специальной (коррекционной) школе. Методическое пособие для учителей. – Алматы, 2010, 109 с.*